बौद्धदर्शनस्य सम्प्रदायाः तन्मतानि च

सुदीप-मण्डलः

१. भूमिका

दृश्यते साक्षात्क्रियते आत्मतत्त्वमनेन इति दर्शनम्। यद्यपि स्वभाववादी यदृच्छवादी[10] इत्यादीनि भिन्नानि मतानि दर्शनभेदविषये सन्ति, तथापि प्राधान्येन आस्तिकनास्तिकभेदेन भारतीयदर्शनानि द्विधा विभज्यन्ते इति बोध्यम्। वेदस्य प्रामाण्यं येन स्वीक्रियते तदास्तिकदर्शनम्। तत्र षडास्तिकदर्शनानि तावत् सांख्यदर्शनं योगदर्शनं न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं पूर्वमीमांसादर्शनम् उत्तरमीमांसादर्शनं चेति। येन च वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीक्रियते तत् नास्तिकदर्शनम्। यथा चार्वाकदर्शनं जैनदर्शनं बौद्धदर्शनञ्चेति। यद्यपि भारतीयदर्शनेषु बौद्धदर्शनं नास्तिकत्वेन स्वीकृतं तथापि बौद्धदर्शनं न सर्वत्र वेदेन सह विरूध्यते। सन्ति च केचन विषयाः यत्र वेदेन साकं बौद्धदर्शनस्य विरोधः नास्ति। यथा भगवतः बुद्धस्य कर्मकाण्डविरूद्धं निर्वाणतत्त्वम्, मोक्षसाधने वैदिककर्मकाण्डमपरिहार्यं नास्तीति उपनिषद्भिः प्रतिपादितेन तत्त्वेन सह मिलति। पुनश्च परिवर्तनशीलम् अनित्यं वस्तु दुःखयुक्तं, दुःखं सत्यमिति उपनिषद्भिः प्रतिपादितेन तत्त्वेन सह बुद्धमतं मिलति। अतः दुखस्वरूपनिर्णये दुःखनिवृत्तेः उपायान्वेषणे च बुद्धेन तपः कृतमिति। एवं वेदाविरोधित्वेऽपि केचनविषयाः सन्ति यत्र बौद्धमतं वेदेन सह न मिलति। यथा उपनिषदि ज्ञानमयं नित्यमानन्दस्वरूपम् आत्मानं परमार्थसत् इत्युक्तम्, परन्तु बुद्धमतानुसारेण अनित्यं दुःखमयं वस्तु परमार्थसत् इत्युक्तम्। तत्र अविद्यया अनित्यं दुःखमयं वस्तु नित्यत्वेन आनन्दमयत्वेन प्रतीयते। पुनश्च उपनिषदि परमार्थसत् वस्तु अवेद्यं अपरोक्षानुभवस्वरूपमित्युक्तम्, परन्तु बुद्धमतेन प्रामाणावेद्यम् असत्। उपनिषदि अविद्या नाम परमार्थसतः आत्मस्वरूपस्याज्ञानम्, परन्तु बुद्धमतेन आर्यसत्यचतुष्टयस्य प्रतीतसमुत्पादस्य चाज्ञानम् अविद्या इति। अतः वेदविरूद्धत्वात् बौद्धदर्शनं नास्तिकदर्शनमिति चोच्यते। एतत् दर्शनं भगवतः बुद्धस्य वचनमाश्रित्य प्रवर्तितम्। अतः देवस्य बुद्धस्य कालादयः ज्ञातव्याः। तेन दर्शनस्य कालादयोऽपि निश्चिताः स्युः। वस्तुतः अस्य दर्शनस्य सम्प्रदायाः एव मुख्यविषयत्वेन मया स्वीकृताः सन्ति। तेषां विवरणं तद्वैशिष्ट्यानि च परं प्रदीयन्ते।

२. बुद्धस्य जीवनवृत्तान्तः

प्रायः ५६३ ईशापूर्ववर्षे हिमालयस्य पादपद्मे कपिलावस्तु- नामकराजधान्याः लुम्बिन्यां शाक्यवंशे क्षत्रियकूले गौतमबुद्धः जातः आसीत्। तस्य पिता शुद्धोदनः, माता च माया आसीत्। गौतमस्य जन्मनः सप्तमे दिनाङ्के तस्य माता दिवं गता आसीत्। श्रुयते यत् प्रायः ५४७ ईशापूर्ववर्षे सम्बन्धिन्या भगिन्या यशोधरया साकं विवाहं कृतवान् आसीत्। तदा तस्य वयः आसीत् षोडशवर्षाणि। तस्य राहुलनामकः एकः पुत्र आसीत्, य अनन्तरं तस्यैव शिष्यः सञ्जातः। ततः दशवर्षानन्तरं ऊनत्रिंशत् वर्षे तन्नाम प्रायः ५३४ ईशापूर्ववर्षे सन्यासं स्वीकृत्य गृहं त्यक्तवान्। एकदा स कपिलावस्तुनगर्याः मार्गे दृश्यचतुष्टयं दृष्टवान् आसीत्। ते यथा–

१) एकः वृद्धः यः वयोकारणात् दुर्बलः क्षीणः वक्रश्च सञ्जातः।
२) एकः रुग्नः यः कुष्ठरोगेण आक्रान्तः सन् पीडया कष्टमनुभवति स्म।
३) एकः शवः यस्य पश्चात् आत्मीयाः शोकवशात् रुदन्ति स्म।
४) एकः संसारबन्धनात् मुक्तः जटाधारी सन्न्यासी यः मोक्षकामी आसीत्।

ततः तस्य दुःखरूपस्य जगतः ज्ञानेन वैराग्यमुत्पन्नम् आसीत्। अतः दुःखनिवृत्तेः उपायान्वेषणार्थं गृहं त्यात्त्वा सन्न्यासं स्वीकृत्य च अध्ययनेन तदानींतनतत्त्वानि आचारविधयान् च ज्ञातवान्। तथापि दुःखनिवृत्तेः उपायं न लब्धवान्। अतः मध्यपन्थामाश्रित्य तपसा बोधिं[11] लब्धवान्। तदा तस्य बुद्धः इति नाम सञ्जातम्। ततः ज्ञानालोके तस्य मनसि सत्यचतुष्टयं प्रकाशितम्। ते यथा - दुःखम्, समुदयः, निरोधः, मार्गश्चेति। एतत् सत्यचतुष्टयम् आर्यसत्यमित्युच्यते। आर्यसत्यज्ञानेन तदनुगुणाचारेण वा दुःखात् निवृत्तिः भवेत् इति बुद्धमतम्। ततः ज्ञानलाभानन्तरं लोककार्यार्थं बहून् मठान् प्रतिष्ठाप्य आर्यसत्यं प्रचारितवान्। तस्य वाणीमाश्रित्य धर्मः दर्शनमेकं वा प्रवर्तितम्।

३. बौद्धसम्प्रदायाः

बुद्धवाणीम् आश्रित्य बौद्धदर्शनस्योद्भवः जातः। तत्र कालिकप्रवाहेन बौद्धाः प्राचीननव्यभेदेन द्विधा विभज्यते। यद्यपि ते बुद्धवाणीम् अधिकृत्य एव प्रवर्तते, तथापि तेषु केषुचित् स्थलेषु मतपार्थक्यं दृश्यते। अतः एव सम्प्रदायभेदाः सम्पन्नाः। तेषां

[10] कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभुतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्। श्वेताश्वतरोपनिषद्।
[11] सत्यं ज्ञानम्।

सम्प्रदायानां विवरणमधः आलोच्यते।

३.१. प्राचीनबौद्धदर्शनम्

बुद्धसमकालिके बुद्धवाणीषु मतभेदात् पूर्वं तद्वाणीमाश्रित्य यद् दर्शनं प्रवर्तितम्, तत् प्राचीनबौद्धदर्शनम्। वस्तुतः बुद्धेनोक्तं दर्शनं प्राचीनबौद्धदर्शनमित्यर्थः। भगवता बुद्धेन तपसा यत् आर्यसत्यचतुष्टयम् उपलब्धवान् तत्र तत्कालिकभेषजविद्यायाः प्रभावः दृश्यते। यथा भेषजशास्त्रे पीडा, पीडायाः कारणम्, आरोग्यम्, आरोग्योपायः इति चत्वारः विषयाः आलोच्यन्ते। तथैव बौद्धदर्शनस्य आर्यसत्यचतुष्टयमपि चतुर्भिः विषयैः सम्पन्नम्। तथाहि दुःखम्, समुदयः अर्थात् दुःखस्य कारणम्, दुःखस्य निरोधः, दुःखनिरोधस्य मार्गाः चेति। बुद्धवाण्यनुसारिणः प्राचीनबौद्धदार्शनिकानां मते लोके देवतामनुष्यपिशाचादिभिः जरामरणव्याध्यादीनि दुःखानि अनुभूयन्ते, तेषां दुःखानां कारणं जन्मजीवनादि। निरन्तरं नैतिकप्रयासेन दुःखनिवृत्तिः, तादृशप्रयासः निर्वाणोपायः इति। बुद्धवाणीतः प्रतीत्यसमुत्पादतत्त्वं निसृतमिति प्राचीनाः बौद्धदार्शनिकाः चिन्तयन्ति। कार्यकारणतत्त्वमेव प्रतीत्यसमुत्पादः धर्मः वा। सर्वाणि वस्तूनि प्रतीत्यसमुत्पन्नानि भवन्ति। जीवजन्मनः या कार्यकारणशृङ्खला, तस्याः आद्यकारणम् अविद्या एव। नैतिकप्रयासलब्धेन ज्ञानेन अविद्यायाः नाशः भवति। तत्र अर्थक्रियाकारिवस्तु एव सत्। अर्थक्रियाकारित्वात् सत्वस्तुमात्रं क्षणिकमिति।

३.१.१. प्रतीत्यसमुत्पादतत्त्वम्

प्रतीत्यसमुत्पादः नाम कार्यकारणतत्त्वमिति। बौद्धमते कार्यकारणभावस्य यः सिद्धान्तः प्रतिपादितः स प्रतीत्यसमुत्पादः इत्यर्थः। दुःखयुक्तस्य जीवनस्य उत्पत्तिः विनाशश्च अनेन कार्यकारणसिद्धान्तेन एव भवति। कार्यकारणभावस्तावत् प्रतिपाद्यते। तत्र अविद्यात् संस्कारः, संस्कारात् चैतन्यम्, चेतन्यात् नामरूपम्, नामरूपात् षडायतनम् तन्नाम चक्षुरादीनि इन्द्रियानि, षडायतनात् स्पर्शः अर्थात् इन्द्रियविषययोः संयोगः, स्पर्शात् संवेदनम्, संवेदनात् तृष्णा, तृष्णातः उपादानम्, उपादानात् भवः अर्थात् सत्ता, सत्तातः जन्म, जन्मनः जरामरणं तन्नाम दुःखं चेति उत्पद्यन्ते। अत्र परं प्रति पूर्वं कारणं भवति। पूर्वं प्रति परं कार्यं भवति। एवं च कार्यकारणतत्त्वेन दुःखस्य कारणम् अविद्या इति ज्ञायते। ततः ज्ञानेन अविद्यायाः नाशात् दुःखस्यापि नाशः भवति।

३.२. नव्यबौद्धदर्शनम्

रूचिगोत्रबुद्धिभेदेन प्राचीनबौद्धमतस्य अघोषितान्तर्लीनतात्पर्यविश्लेषणेन भिन्नदर्शनस्य नव्यबौद्धदर्शनस्योद्भवः जातः। तत्र प्रमाणप्रमेयकाण्डमेव दर्शनभेदस्य कारणम्। तत्रत्याः नव्यबौद्धाः वैभाषिकः सौत्रान्तिकः माध्यमिकः योगाचारः इति चतुर्षु सम्प्रदायेषु विभक्ताः सन्ति। वैभाषिकसौत्रान्तिकौ हीनयानबौद्धौ, माध्यमिकयोगाचारौ महायानबौद्धौ च भवतः। हीनयानबौद्धाः बहुसत्तावादिनः वस्तुतान्तिकाः भवन्ति, महायानबौद्धास्तु भाववादिनः भवन्ति। एतेषु सम्प्रदायेषु क्वचित् समानमतं, क्वचिच्च मतपार्थक्यं दृश्यते। तेषां विवरणमधः प्रतिपाद्यते।

३.२.१. वैभाषिकः

"अभिधर्मज्ञानप्रस्थानम्" इति ग्रन्थमाश्रित्य यः भाष्यग्रन्थः "विभाषा अभिधर्ममहाविभाषा वा" इति समुत्पन्नः, तं भाष्यग्रन्थमाश्रित्य यत् दर्शनं जातम्, तत् वैभाषिकदर्शनम्। वैभाषिकाः वस्तुतान्त्रिकाः भवन्ति। एते वस्तुनः ज्ञानं निरपेक्षं, ज्ञानातिरिक्तसत्तां च स्वीकरोति। एतेषां मते सर्वं वस्तुजातं त्रिकाले समरूपेण सत् भवति। अतः एव सर्वास्तिवादी [सर्व-(दा) अस्तिवादी] इति नाम्नापि अभिधीयते। एतत्सिद्धान्तसमर्थने तैः प्रमाणं दीयते। यथा - "कदाचित् एकः राजा आसीत्" "त्वमुन्नतस्थानं प्राप्स्यति" इत्यादिशब्दव्यवहारः। व्यवहारः हि वस्तुनः त्रिकालस्थायित्वं प्रतिपादयति। कारणं तावत् - व्यवहारः ज्ञाननिर्भरः भवति, ज्ञानं च विषयस्य प्रमाणम्। ज्ञानजनके द्विविधं कारणम्, यथा इन्द्रियं रूपं च चाक्षुषविज्ञानस्य जनके भवतः। शुद्धकार्यं मन्दकार्यं चोभयं फलमुत्पादयति। कर्मणः फलोत्पादकतायाः उत्पादने वस्तुनः त्रिकालसत्ता स्वीक्रियते। यतो हि अतीतकालीनं कर्म अपि सत् इति कारणात् फलमुत्पादयति। असतः वस्तुनः फलं नोत्पादयन्ति। अतीतकालीनस्य कर्मणः फलानुत्पादने बुद्धस्य आर्यसत्यचतुष्टयं प्रतीत्यसमुत्पादतत्त्वं च अर्थहीनं मन्यते।

एतेषां मते वस्तु त्रिकालसदपि स्थिरसत् न भवति। एते तु क्षणिकतावादी भवति। धर्मः सद्वस्तुनः श्रेष्ठोपादानम् अर्थात् क्षुद्रोपादानं नास्तीत्यर्थः। अवयविरूपेण प्रतीयमानं यत्किमपि वस्तु क्षणिकधर्मसमूहः स्कन्दः इत्यर्थः। धर्मस्कन्दः इन्द्रियग्राह्यः भवति। धर्मस्कन्दातिरिक्तं वस्तु असत् भवति। भिन्नानां विज्ञानानां स्कन्दः आत्मा, विज्ञानस्कन्दातिरिक्तः आत्मा असत् इत्यर्थः। पुनश्च एते बाह्यवस्तुनाम् अनुमेयत्वम् अस्वीकृत्य प्रत्यक्षगम्यं स्वीकरोति। यतो हि यावत् तस्य प्रत्यक्षं न भवति, तावत् तस्य वस्तुनः सत्ता भिन्नेन साधनेन न सिद्ध्यति। यथा अग्निप्रत्यक्षं यस्य पुरुषस्य न भवति, स धूमं दृष्ट्वा अनुमानेन कदापि अग्निं साधयितुं न शक्नोति। बाह्यवस्तुना साकं सम्बन्धं विना मनोजगति बाह्यवस्तुनां ज्ञानं नैव स्यात्। अतः विज्ञानवादः स्वीकरणीयः उत बाह्यवस्तुनां प्रत्यक्षं वा स्वीकरणीयम्।

एतै उच्यते संसारः दुःखस्वरूपः। अविद्या च संसारं जनयति। अविद्यायाः फलं तावत् - रागः द्वेषः लोभः क्लेशः चेति। यस्य कस्यापि आन्तरबाह्यस्थिरसद्वस्तुनः धारणा भ्रान्तयुक्ता। अविद्यायाः कारणात् मनुष्यः क्षणिकवस्तु स्थिरसद्वस्तुत्वेन गृह्णाति, तस्मिन् आसक्तश्च भवति। क्षणिकं वस्तु स्थिरत्वेन ग्रहणात् सर्वं दुःखयुक्तं भवति। निर्वाणकामी मनुष्यः प्रतीत्यसमुत्पादनियमं सम्यक्तया उपलब्धिपूर्वकं दुःखनिरोधमार्गं[12] विचारयति। ततः भिन्नभिन्नजागतिकशक्तिविनाशेन निर्वाणलाभः[13] भवति। तेन दुःखस्य विनाशः भवति।

३.२.२.सौत्रान्तिकः

सम्प्रदायोऽयं त्रिपिटकसूत्रैः सह सम्बन्धात् सौत्रान्तिकः इति नाम्ना आहूयते। एषः सम्प्रदायः हीनयानसम्प्रदाये अन्तर्भवति। अतः एते वस्तुसत्तावादिनः भवति। एते वस्तुनः ज्ञानं निरपेक्षं, ज्ञानातिरिक्तसत्तां च स्वीकरोति। एतेषां मते सर्वं वस्तुजातं वर्तमानकाले एव सत् भवति। अतः एव वैभाषिकानां सर्वास्तिवादिनां त्रिकालसद्वादीनां खण्डनाय दृढचित्तकः सौत्रान्तिकसम्प्रदायः अस्ति। एतेषां मते - यद्यपि बाह्यपदार्थज्ञानमनुमानेन भवति, तथापि बाह्यमानसिकौ पदार्थौ सत्। बाह्यवस्तुनां प्रत्यक्षे विषयः, चित्तं, इन्द्रियाणि, सहायकतत्त्वानि चेति चतुष्टयस्य अपेक्षा भवति। एतेषां परस्परं संमेलने मनसि उत्पन्नस्य वस्तुनः विचारः (अनुकृतिः) भवति। एवं बाह्यवस्तु मनसि उत्पन्नस्य विषयस्य प्रतिनिधिस्वरूपं भवति। मानसिकधारणात् मनः बाह्यपदार्थानाम् अनुमानं करोति। एतेषां मते किमपि संस्कृतं वस्तु, सत् वस्तु क्षणिकमेव। अतः एव अर्थक्रियाकारी भवति। सद्वस्तुनः क्षणिकत्वप्रमाणे एतैः उच्यते - यस्मिन् कस्मिनपि क्षणे वस्तुनः परिणामः अनुभूतः। वस्तुनः प्रथमसत्ताक्षणे परिणामः नारभ्यते चेत् कदापि परिणामः न स्यात्। अतः वस्तुनः प्रथमसत्ताक्षणात् एव परिणामस्य आरम्भः भवति। एषः परिणामः यावत् पर्यन्तं सूक्ष्मतया तिष्ठति तावत् न प्रतीयते। प्रतिक्षणं वस्तुनः परिणामे सति यदा परिणामः बृहदाकारः भवति, तदा प्रत्यक्षगोचरः भवति। वस्तुनः निरवच्छिन्नपरिणामाभावे क्षयः बृद्धिः वा न स्यात्।

वस्तुनः प्रत्यक्षे वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः मतभेदः दृश्यते। वैभाषिकाः कथयन्ति यत् वस्तुनः अपरोक्षप्रत्यक्षं न भवति, परोक्षप्रत्यक्षं भवति। यतो हि वस्तु यस्मिन् क्षणे उत्पद्यते, ततः परस्मिन् क्षणे नाशं प्राप्नोति। वस्तुनः अपरोक्षप्रत्यक्षवादे क्षणिकतावादं न स्यात्। परन्तु सौत्रान्तिकाः कथयन्ति यत् वस्तुनः अपरोक्षप्रत्यक्षज्ञानमेव भवति। क्षणिकसद्वस्तुनः अपरोक्षप्रत्यक्षज्ञानं न सम्भवति चेत् तस्य प्रत्यक्षज्ञानेन साकं यत्किमपि ज्ञानं न स्यात्। यतो हि पूर्वक्षणे सद्वस्तुसन्ततेः एव आकारः इति निश्चये वस्तुनः अपरोक्षप्रत्यक्षं स्वीकरणीयम्। एतच्च बुद्धाभिमतमपि।

एतेषां मते प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति। निर्विकल्पप्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः भवति स्वलक्षणम्[14]। सविकल्पकप्रत्यक्षज्ञानस्य अनुमितेः च विषयः सामान्यलक्षणम्[15]।

३.२.३. योगाचारः

सम्प्रदायोऽयं महायानसम्प्रदाये अन्तर्भवति। भाववादिनः एते वस्तुनः ज्ञानं निरपेक्षं ज्ञानातिरिक्तसत्तां च न स्वीकरोति। एतेषां मते विज्ञानमेव (ज्ञानमेव) परमार्थसत् वस्तु। तस्याः परमार्थसत्तायाः ज्ञानोपायः योगाभ्यासः एव। अतः दर्शनमिदं योगाचारदर्शनं विज्ञानवाददर्शनं वेत्युच्यते। एतेषां मते बाह्यार्थस्तु शून्यं भवति, किन्तु सर्वेषां वस्तूनां ज्ञाता चित्तं कदापि असत् न भवति। अन्यथा अस्माकं ज्ञानमपि असदेव स्यात्। मानसिकपदार्थः धारणामात्रं भवति। मानसिकधारणापि भ्रमवत् प्रतीयते। बिषयी बाह्यवस्तूनाम् उपरि स्वतत्सम्बन्धिधारणाम् आरोपयति। विज्ञानवादः इति नाम्नापि एतत् दर्शनम् अभिहितम्। यत्र विज्ञानं शुद्धचैतन्यं वा सत्, तद्भिन्नं सर्वं असत्। विज्ञानातिरिक्तं यत् बाह्यसद्रूपेण प्रतीयते तत् वस्तुतः विज्ञानस्य एव आकृतिः। विज्ञानातिरिक्तं किमपि नास्ति इत्यर्थः। एतन्मतानुसारेण चित्तस्य अष्ट प्रकाराः विद्यन्ते। चक्षुर्विज्ञानादीनि षट् वैभाषिकसम्मतविज्ञानानि, मनोविज्ञानम्, आलयविज्ञानं चेति।

योगाचारदर्शनस्य पूर्वसूरिणा असङ्गेन अस्य दर्शनस्य मूलसूत्राणि "महायानसंपरिग्रहशास्त्रे" आलोचितानि वर्तन्ते। तत्रोच्यते - सद्रूपेण यत् प्रतीयते, तस्मिन् आलयविज्ञानं अन्तर्हितं तिष्ठति। ज्ञानं त्रिविधं परिकल्पितं परतन्त्रं परिनिष्पन्नं चेति। प्रवृत्तिविज्ञाने यत् विषयजगत् प्रतीयते, तत् आलयविज्ञानस्यैव परिणामः। बुद्धत्वप्राप्तौ दशानां भूमीनाम् अतिक्रमः अपेक्षते। हीनयानबौद्धमतं संकीर्णं व्यक्तिकेन्द्रिकं स्वार्थदुष्टं चेति। महायानबौद्धाः एव बुद्धाचरणं वाणीं च सम्यक् ज्ञातवन्तः। विषयविषयिनोः द्वैतभावम् अतिक्रम्य शुद्धविज्ञानेन (आलयविज्ञानेन) सह अभिन्नत्वप्राप्तिः तत्त्वज्ञानम्। परमार्थसत् एव आलयविज्ञानम्। दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञाः इति षट् निरन्तरं लक्ष्यविषयाः स्युः। एतदनुसारेण योगाचाराः ज्ञानातिरिक्तबाह्यसत्तानिरासपूर्वकं सर्वेषां ज्ञानस्वरूपतां साधयति। वैभाषिकसौत्रान्तिकप्रतिपादितयोः स्वलक्षलसामान्यलक्षणयोः भेदः एतैः नाङ्गीक्रियते। स्वलक्षणसामान्यलक्षणौ तु ज्ञानस्यैव आकारः। माध्यमिकानां मते द्वान्दिकप्रयोगे सद्रूपेण प्रतीयमानस्य सर्वस्य स्वभावशून्यता

[12] शीलध्यानप्रज्ञाः साधनमार्गस्य सोपानभूताः।

[13] जागतिकशक्तिः स्वभावतः क्रियाशीला भवति। एतेषां विनाशः एव निर्वाणः।

[14] स्वलक्षणं नाम परमार्थसत्।

[15] सामान्यलक्षणं कल्पनारोपितत्वात् असत्।

सिध्यति, पुनश्च असतः एव सद्रूपेण प्रतीतिः। अस्मिन्प्रसङ्गे योगाचाराः कथयन्ति यत् - सदधिष्ठानम् अवलम्ब्य एव असतः आरोपः प्रतीतिश्च भवति। ज्ञानमेव सदधिष्ठानम्। अधिष्ठानज्ञानमेव योगाचाराणां शुद्धविज्ञानमालयविज्ञानं वा।

३.२.४. माध्यमिकः

सम्प्रदायोऽयं महायानसम्प्रदाये अन्तर्भवति। भाववादिनः एते वस्तुनः ज्ञानं निरपेक्षं ज्ञानातिरिक्तसत्तां च न स्वीकरोति। बुद्धाचरणं वाणीं च विचार्य न केवलं बौद्धदर्शने अपि तु भारतीयदर्शनेषु परिवर्तनं साधितवन्तः माध्यमिकाः। अतः बुद्धाचरणस्य बुद्धवाणेः चानुसरणफलमेव माध्यमिकदर्शनम्। परातत्त्वे आत्मानात्मवादं वर्जयित्वा द्वान्दिकेन भिन्नदार्शनिकसिद्धान्तानां असारता, प्रज्ञया परमार्थसतः उपलब्धिः च तैः दर्शिता। नागार्जुनसम्बन्धस्य अस्य दर्शनस्योद्भवः ईशवीयद्वितीयवर्षे जातः। एतेषां मते संसारः असत् तन्नाम शून्यं भवति। द्रष्टा दृश्यं दर्शनं सर्वं स्वप्नवत् भ्रमयुक्तं भवति। अत्र शून्यं नाम तादृशः सत् भवति, यत् सत्, असत्, सदसत्, असन्नासत् इति चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं भवति। व्यवहारिकवस्तूनि असत् भवति, परन्तु तस्य पृष्टभूमिकायां तादृशी सत्ता वर्तते या उपाधिरहिता विकाररहिता च। यथा चोक्तं माध्यमिककारिकायाम्–

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम्।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥

संसारः नित्यः अनित्यः वा, मृत्योः परं तथागतः सत्यः मिथ्या वा, देहात्मनौ भिन्नौ अभिन्नौ वा इत्यादिषु विषयेषु बुद्धः मौनं अतिष्ठत्। यः इन्द्रियेन युक्त्या वा अगम्यः स बौद्धपरिभाषायाम् अव्याकृतः इत्युच्यते। तत्र माध्यमिकानां मतं तावत् - युक्तिस्वभावः एतादृशः भवति यत् धारणया समाधानमन्विषति चेत् विरुद्धेन सह संलग्नः स्यात् इति। तत्र विरोधः स्वं प्रति स्वस्य, अन्यसमाधानेन साकं स्वस्य वा। ततः द्वान्दिकस्य उत्पत्तिः। यत् माध्यमिकानां दर्शनम्। द्वान्दिकं नाम दर्शनयोः स्वस्वविरोधात्, पारस्परिकविरोधचेतनात् वा द्वान्दिकस्य आविर्भावः। इन्द्रियजातलौकिकाभिज्ञतया युक्त्या वा एतस्य विरोधस्य समाधानं न भवति। द्वान्दिकस्य अन्तद्वयं भवति। आत्म अनात्म वा, भावदृष्टिः अभावदृष्टिः वा इत्येतादृशः। एतादृशयोः अन्तयुग्मयोः एकस्य स्वीकारः अस्वीकारः वा, उभयस्य स्वीकारः अस्वीकारः वेति विकल्पचतुष्टयस्य उत्पत्तिः स्यात्। एतस्मात् एव सत्, असत्, सदसत्, न सदसत् इति चतुष्कोटिद्वान्दिकसाकारस्य प्रकाशः भवति। युक्तातीतात् उत्कृष्टात् स्तरात् माध्यमिकाः एकैकं युग्मभावेन वा विचार्य दर्शनस्य असारतां प्रतिपादयन्ति। वस्तुतः माध्यमिकानां स्वमतं नास्ति। द्वान्दिकमेव माध्यमिकानां दर्शनम्।

४. हीनयानमहायानसम्प्रदायौ

बुद्धस्य नीतिप्रधानोपदेशे दर्शनविशेषः आध्यात्मिकभावश्च अन्तर्हितः वर्तते। तत्र स्वरूचिगोत्रबुद्ध्यादिना बुद्धोपदेशस्य अघोषितान्तर्लीनतात्पर्यविश्लेषणेन च नव्यदर्शनस्य आविर्भावः जातः। पुनश्च बुद्धोपदेशस्य आध्यात्मिकतात्पर्ये मतभेदात् हीनयानमहायानसम्प्रदाययोः आविर्भावः जातः। तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकौ वस्तुवादिनौ हीनयाने अन्तर्भवतः। माध्यमिकयोगाचारौ भाववादिनौ महायाने अन्तर्भवतः। उभौ अपि बौद्धाः एव। ते स्वस्वदार्शनिकभावनया अध्यात्मतत्त्वं प्रतिपादयति। हीनयानसम्प्रदायस्य यत् अध्यात्मतत्त्वं वर्तते, तस्य प्रतिक्रियास्वरूपमेव महायानसम्प्रदायः। हीनयानस्य अर्हततत्त्वं निषेधात्मकं व्यक्तिकेन्द्रिकं च। तेषां संकीर्णाध्यात्मतत्त्वाश्रयेण स्वल्पसंख्यकानां जीवानां निर्वाणः सम्भवति। अतः एव महायानसम्प्रदायानाम् आविर्भावः। तेन महायानसम्प्रदायानाम् उदाराध्यात्मतत्त्वाश्रयेन सर्वे दुःखसमुद्रम् अतिक्रम्य निर्वाणलाभे समर्थाः स्युः।

५. उपसंहारः

एवं बुद्धाचारणं बुद्धवाणीं च अवलम्ब्य बौद्धदर्शनस्य आविर्भावः जातः आसीत्। कालक्रमेण बुद्धजीवनावसानात् परं तद्वाणीषु मतभेदात् सम्प्रदायभेदाः सञ्जाताः। बौद्धानां चत्वारः सम्प्रदायाः आसन्। यथा वैभाषिकसम्प्रदायः, सौत्रान्तिकसम्प्रदायः, योगाचारसम्प्रदायः, माध्यमिकसम्प्रदायश्चेति। आध्यात्मिकतात्पर्यात् च भेदद्वयं जातम्। हीनयानसम्प्रदायः महायानसम्प्रदायश्चेति। तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकौ हीनयानसम्प्रदाये अन्तर्भवतः, माध्यमिकयोगाचारौ तु महायानसम्प्रदाये अन्तर्भवतः। तच्च उपरि सरलतया समासेन च प्रतिपादितमिति शम्।

ग्रन्थसूची

१. सर्वदर्शनसंग्रहः (प्रकाशहिन्दीभाष्योपेतः), प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि', चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००६.
२. बौद्धन्याय, रामकुमार राय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९६९.
३. भारतीय दर्शन, देवव्रत सेन, पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, कलकाता, मे २०१० (जुलाइ १९७४).
४. बौद्धदर्शन ओ धर्म, स्वामी विद्यारण्य, पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, कलकाता, जुलाइ १९९९ (मार्च १९८४).
५. भारतीय दर्शन १, डा. राधाकृष्णन, राज्यपाल एण्ड सन्ज, कश्मीर गेट, दिल्ली-६, नभेम्बर १९२२.